

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ФРАЗАЛЫК ЭТИШТЕР ЖАНА АЛАРДЫН БАШКА ЭТИШТЕРДЕН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул илимий макалада автор англис тилиндеги фразалык этиштерге талдоо жүргүзөт жана алардын башка жөнөкөй этиштерден айырмаланган өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракеттенет.

Негизги сөздөр: англис тили, этиштер, этиштин семантикасы, кыймыл-аракет, жандоочтор.

VERBS AND PHRASES IN ENGLISH AND OTHER FEATURES OF CALCULATING

This scientific article, the author conducts analysis of verbs and other simple phrases in English and tries to identify the distinctive features of the verbs.

Key words: English, verbs, verb semantics, behavior, and satellites.

Азыркы англис тилинде жандооч сөздөр (послелогдор) эң көп сандагы ар түрдүү айкалыштардын түрлөрүнө кирет. Айкалыштардын бир компоненти жандооч сөз болгондор жаңы англис тилинин башталышынан бери үзгүлтүксүз өсүп-өнүгүүдө. Азыркы мезгилде алардын саны таанылгыстай көбөйгөн. Мунун күбөсү болуп фразалык этиштерге арналган окуу китептер, сөздүктөр, илимий макалалар эсептелет. Анын санынын көбөйүшү менен анын тилде колдонулушуда тездөөдө жана өсүүдө. Бул алардын керектүү милдеттерди аткаргандыгына күбө болууда.

Фразалык этиштер англис тилинин оозеки кебинде эле колдонулбастан, газетанын, экономиканын, юриспруденциянын тилинде да кеңири колдонулууда. Демек, убакыттын өтүүсү менен фразалык этиштер бир стилистикалык пластан башкасына өтүп, эски маанисинен ажырап, жаңы мааниге ээ болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Англис тилинде көптөгөн фразалык этиштер болгондугу менен башка тилдердеги этиштерден өзгөчө айырмалап турат. Фразалык этиштер негизинен этиштерден түзүлөт, алар кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирген этиштер жана бир же андан көп бөлүкчөлөрдөн (эки сөздөн) түзүлөт. Мисалы: *goon, give up, take care etc.* Алардын курамында бөлүкчүлөр (тактооч же предлогдор) болушу мүмкүн. Көпчүлүк учурларда фразалык этиштериди омалык мааниде болот да, негизги этиштин маанисин билүү эле жетишерлик боло бербейт, ошондуктан алар англис тилин үйрөнүүчүлөр үчүн көптөгөн кыйынчылыктарды туудурат.

Фразалык этиштер абдан кеңири жайылган, өзгөчө ооз эки англис тилинде жана алар латин синонимдерине караганда көбүнчө формалдуу эмес кепте колдонулат. Мисалы: *use up, put out, gather together etc.* Англис грамматиктери фразалык этиштердин 19-кылымдын орто ченинен баштап бир кыйла көбөйгөндүгүн байкашкан. Көптөгөн фразалык этиштер башка этиштердин ордуна колдонулат да кептин маанисин бир кыйла өзгөртөт.

Мисалы:

give in = by yield

look after = by tend

carry on = by continue

put up with = by tolerate etc.

Көпчүлүк учурларда фразалык этиш формалдуу эмес, алар сүйлөшүү лексикасы (коллокуалдык), көпчүлүгү эмоционалдуу сөздөр болуп саналышат жана алар азыркы учурда англис тилине толугу менен кирип, жуурулушуп калышкан [6:2012].

Ар бир фразалык этиштин семантикасы көбүнчө кыймыл-аракетти жана ал-абалды туюнтуу менен бир кыйла манилүү белгилерди камтыйт: *референттүүлүк, баяндоочулук жана салыштырмалуулук*.

Англис тилиндеги көпчүлүк фразалык этиштер туунду сөздөрдүн мүнөзүндө болушат, б.а., алар экинчи номинациянын (аталыштын) продукциясы болуп эсептелет. Алар чындыктын кайсыдыр бир фрагментин чагылдыруу менен бизге аларды белгилүү көрүнүштөр аркылуу өз ара байланышын көргөзөт, фразалык этиштердин курамындагы маанилерг бекитилген биздин вербалдык тажрыйбабызды активдештирет.

Англис тилиндеги фразалык этиштер 12.000ден ашыкча деп айтылып жүрөт, оозеки кепте бир канча жүздөп саналса, жазууда алар миндер чамасында. Эң көп кездешкен жандоочторго **up, down, in, out, on, off, away, back** жана башкалар кирет. Бул жандооч сөздөр этиштер менен айкалышта биригишет да, кээде алардын мааниси ачык (мисалы: *Take your hat off. 'Шляпаңды ал'. Put your hat on. 'Шляпаңды кий'*), ал эми кээде өтмө мааниде [1:2006] (мисалы: *Put off a meeting. 'Жолугушууну кийинкиге калтыр'*)болот. Кээ бир учурларда мындай фразалык этиштерди толугу менен жаттоого тура келет, анткени алардын маанилери курамдагы бөлүктөрү менен төп келишпей калат (мисалы: *The gun went off by accident. 'Мылтык кокусунан атылып кетти'*). Көптөгөн жандооч сөздөр сырткы көрүнүшү жагынан кадимки эле предлогдорг оокшош. Мисалы, *I ran down the hill* «Мен **дөңдөнүлдүй чуркап түштүм**», мында предлог **down** катышат. Ал эми *The clock has run down* «Саат токтоп калды» деген сүйлөмдө *run down* фразалык этишинин курамында **down** «токтоп калуу, бүтүп калуу, түгөнүп калуу» деген жандооч сөз турат. *The battery has ran down. 'Батарея отуруп калды'*. *Their car ran down a pedestrian. 'Алардын машинасы жолдон өтүп жаткан кишини урупкеткен'*. Экинчи сүйлөмдө **ran down** өтмө этиш жанаал «урупкетүү, уруптүшүү» деп башка маанини билдирет.

Фразалык этиштердин аныктамасы лингвисттер арасында көптөгөн талаш-тартыштарды жаратууда. Джейн Поуви өзүнүн аныктамасын бекемдөө менен фразалык этиштердин төмөндөгү негизги белгилерин бөлүп көрсөтөт:

Фразалык этиштер «жөнөкөй» этиштер менен алмашып колдонулушу мүмкүн. Бул белги фразалык этиштерди сематикалык бирдик катары мүнөздөйт: Мисалы:

Call up – telephoner
come by – obtain

Put off – postpone
put up with – tolerate

Бирок булл критерий бардык ФЭ үчүн жалпы касиет болуп саналбайт, анткени алардын эквиваленттери көпчүлүк учурларда сөз айкаштар болот:

Break down – stop functioning

Break down – apply cosmetics

Take off – of a plane – leave the ground

Кийинки өзгөчөлүктөрүнүн бири идиомалык/белгиси болуп саналат. Идиома – эки же андан көп сөздөрдүн айкалыштарынан түзүлгөн, мааниси курамындагы сөздөрдүн мааниси менен туур акелбеген өтмө маанидеги сөздөрдү же сөз айкаштарынайтабыз. Биз үйрөнүп жаткан фразалык этиштер көбүнчө этиштики идиомалык конструкциялар болгондуктан англис тилиндеги фразеологизмдердин системасында өзгөчө орунду ээлейт [9:1990].

Бул мисалдардан **pick up** фразалык этишинин көркөм жана өтмө маанилерин көрө алабыз.

Exp: Pick up that book. (to take up by hand)

Please, **pick up** your room. *(to tidy up)*

He **picks up** foreign languages fairly easily. *(to acquire knowledge or learning)*

She **picked up** some milk on her way home. *(to buy)*

Her boss **picked up** the tab for lunch. *(to pay a bill)*

The police **picked up** the bank robber. *(to take into custody)*

The dog **picked up** the scent of the kidnapper. (*to come upon and follow*)

The lawyer **picked up** his argument after the noon recess. (*to continue after a break*)

Кээ бир грамматиктер фразалык этиштерди кылдаттык менен колдонууну эскертишет. МакАртур туш келди колдонулган фразалык этиштерди “бүдөмүк, формалдуу эмес, эмоционалдуу жана слаң сөздөргө” окшойт деп белгилейт. Алардын ордуна Латин тилинен келген, маанисин толугу менен берген синоним сөздөрдү колдонсо боло тургандыгын айтат [5:1996:774].

Exp: Meet up with = meet, lose out = lose, miss out on = miss, drop off = drop off = drop, fall, select out = select, divide off/up = divide, rest up = rest, etc.

Жогоруда көргөзүлгөндөй, фразалык этиштер эң бир кызыктуу лингвистикалык кубулуш – синтактикалык, морфологиялык жан асемантикалык. Тарыхый жактан алганда, алар англис тилинин сөздүк курамына көп кылымдар мурда кирсе да, “фразалык этиш” деген термин жазуу жүзүндө 1925 – жылы колдонулган. Фразалык этиштер Шекспирдин чыгармаларында колдонулган, б.а., ортоңку англис тилинин убагында эле негизделген. Он сегизинчи кылымдагы белгилүү лексикограф Семуел Джонсон бул сүздөрдү фразалык этиштер деп негиздегендердин бири [5:1996:773].

Демек, фразалык этиштер табияты ар түрдүү, англис тилинин лексикалык курамын толуктап турган, оозеки жана жазуу кепте жыш колдонулган, идиомалык, кыйыр маанини туюндурган этиштер болуп саналат. Фразалык этиштердин бардык сыры лингвисттер тарабынан толугу менен изилденип бүтө элек, аныктала турган маселелер арбын, айтыла элек пикирлер бар.

Жандоочторго аныктама

Фразалык этиштерди талдоодо, азыркы англис тилиндеги адвербалдуу жандоочторго аныктама берүү зарылдыгы келип чыгат. Фразалык этиштердин курамында жандоочтордун канчалык маанилүү экендигин төмөндөгү мисалдардан карап көрөбүз.

Мисалы:

Write down the rule.

Put down the rule.

Get down the rule.

Take down the rule.

Бул сүйлөмдөрдүн ар бири «Туура жазыңыз» деп которулушу мүмкүн. Ал эми **write** этиши ар түрдүү жандооч сөздөр менен бирге колдонулганда алар өздөрүнүн түпкү «жазуу» деген маанисинен алысташы же ажырашы мүмкүн [8:1948].

Демек, англис тилинде фразалык этиштер бир эле жандооч менен синонимдер боло алышат, бирок бир этишар түрдүү жандоочтор менен бирге синонимдер боло алышпайт, булл кубулуш жандоочтордун маанилүү экендигине күбө болот.

И.Е. Аничковада вербалдык жандоочтор деп, төмөндөгү жакындык белгилери менен өзгөчөлөнгөн бирдиктерден түзүлгөн, постпозитивдик тактоочтордун өзгөчөтүрлөрүн (*up, out, off, down, in, back, away ж.б.*) атайт:

- этиштерге, сынаоочторго, кээ бир тактоочторго, зататооч менен абдан сейрек, ал эми кээде сөз айкаштары жана сүйлөмдөр менен биригүүгө жөндөмдүүлүгү;
- алардын маанилерин тактоо жана толуктоо;
- алар тилде постпозитивдик тактоочтору бар болгон кээ бир этиштерге кошулуучу сөздөн кийинки гана орунду ээлеген жандоочтор;

Аничковдун пикири боюнча адвербалдык жандоочтор мындан башка да төмөндөгү түрдүк жана айырмалоочу белгилерге ээ:

Алар сөзгө же бир катар сөздөргө кошулуу менен аздыр-көптүр маанилери жакын жана туруктуу, синтаксистик жана фонетикалыкбүтүн жана татаал бирдиктерди түзүүгө жөндөмдүү, бирок аткаруучулук же бышыктоочтук функциясы абдан күчсүздөнгөндүктөн ал жандоочторду өз алдынча бышыктооч катары көрүүгө мүмкүн эмес.

Башка постпозитивдик тактоочтордон айырмаланып, этиштер менен айкалышкан, тике толуктоочту кабыл алуучу жандоочтор адатта этиштен кийин орун алат.

Мисалы, *turn out the light* же *turn the light out*;
put on your coat же *put your coat on*.

Этиштерден түзүлгөн татаал зататоочтор жана сынаттоочтордогу послелогдорморфемаларга – татаалсөздөрдүн компоненттерине айланат. Ошол эле учурда алар өздөрүнүн позициясын (ордун) сактап калышат да постфикстерге айланышат, б.а., аффикстердин формасына жакындашат, бирок аффикстер боло алышпайт. Алар эски сөздөргө биригишип жаңы сөздөрдү түзүү каражаттары катары кызмататка араалышпайт, б.а., жаңы сөз түзө алышпайт. Мисалы, *an actor's make up, a turn – up seat, a made – up story* [7:1972].

Англис тилиндеги этиштер менен айкалышканын дивербиалдык (тактоочтук) жандоочтор төмөндөгү 3 милдетти аткарышат:

- күчсүз бышыктоочтук жалганма этиштердин (*sit down, go out, come back*);
- бышыктоочтук (*I hope you are not going to come out in such weather. Run down and see whether the entrance door is bolted*);
- бышыктоочтук – предикативдүү байланыштыргыч этиштер менен болгон айкалыштарда *be, stay, get, жанакээде keep, hold, fall* этиштер менен бирге. (*You had better stay away. Is he in? We fell together*).

Ошентип, послелогдордун аткарган кызматтарын баяндоону аяктоо менен төмөндөгүдөй **жыйынтыкка** келебиз:

Послелогдор (жандоочтор) – морфологиялык, синтаксистик да бирдиктер эмес, алар англис тилинин сөздүк курамынын айрым (жеке) бөлүгү. Башка сөз түркүмдөрү жана алардын бөлүмдөрү катары, мисалы, зататоочтун сүйлөмдө ээ, толуктооч, аныктооч, кошумча мүчө, баяндоочтун мүчөлөрү же бышыктоочтор катары колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле аларар түрдүү кызматтарды ар түрдүү даражада эркин аткарыша алышат.

Мындан тышкары, фразалык этиштер менен колдонулган жандоочтордун саны түздөн-түз объект менен субъекттин кыймылынын мейкиндик активдүүлүгүнөн көз каранды экендигин белгилөө зарыл. Мына ошол себептен алар кыймыл-аракетти, ал-абал кыймылын жана көрүүнү туюндурган этиштер менен көбүрөөк айкалышып колдонулат.

Мисалы:

Д. Болингер фразалык этиштердин ордуна колдонулган синонимдерге караганда ФЭдин көбүрөөк таасирдүүлүгүн жана экспрессивдүү экендигин белгилеп кетет. Аларды карама-каршы (контрастык) карап көрөт.

Мисалы: *insult* менен *to jump on*;

Exult менен *to jump up and down with joy*;

Assault менен *to jump at*.

Ал эми алардын башкадагы бир өзгөчөлүк жагы булл этиштерден көп сандаган зататоочтордун жасалышы эсептелет [2:1971]. Мындай сөздүк курамдар тилди байытат жана көркөмдөйт, кепти образдуу кылат ж.б.

Мисалы: *run away* from *run away*,

Make up from *make up*,

Break out or *outbreak* from *break out*

break-up from *break up*

get-together from *get together*

black out from *black out*

sit-in from *sit in*

up keep from *keep up*

lay out and *ou tlayf* from *lay out*

ФЭдин ушуга окшогон өзгөчөлүктөрүн айтып отурсак абдан эле көп, булл темагадагы кайрылам деген максат алдыда.

Демек, эне тилде сүйлөөчүлөр күнүмдүк кепте фразалык этиштерди байма-бай колдонушат. Чындыгында мындай кептер англис тилин үйрөнүп жаткандар үчүн пикир алышууда көптөгөн кыйынчылыктарды туудурат, тура эмес маалыматалууга түрткү болот.

Ошондуктан мугалимдер сабакты пландаштырганда фразалык этиштерди студенттерге тааныштырып, алардын бир сөздүү этиштерден айырмачылыгын, маанисинин өзгөрүшү жөнүндө маалыматтарды берүү, аларды пикирталышууда колдонууга үйрөтүү зарыл. Ошону менен бирге эле абдан жыш колдонулган фразалык этиштердин кичинекей сөздүгүн түзүп, алар менен иштөөнүн жолдорун студенттерге түшүндүрүлсө, мындай иш-чара, биринчиден, аларга кепти же тексти тууратүшүнүүгө чоң жардам болсо, экинчиден сабактын сапатын жогорулатат, тил үйрөнүүчүлөрдүн сөз байлыгын өстүрөт.

Адабияттар:

1. Allerton, D. Verbs and their satellites. In *The handbook of linguistics*, ed. by B. Aarts and A. McMahon, 126–149. Malden, M.: Blackwell Publishing, 2006.
2. Bolinger, Dwight. *The Phrasal Verb in English*. Cambridge: Harvard University Press, 1971.
3. McCarthy M. and F. O'dell. *English phrasal verbs in use*. Cambridge University Press, 2007.
4. Millward, C. M. *A Biography of the English Language*. 2nd ed. Fort Worth: Harcourt Brace, 1996.
5. McArthur, Tom, ed. *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1992.
6. Osborne, T. and T. Groß. *Constructions are catenae: Construction Grammar meets Dependency Grammar*. *Cognitive Linguistics* 2012.
7. Sroka, Kazimierz A. *The Syntax of English Phrasal Verbs*. The Hague and Paris: Mouton, 1972.
8. Smith L. P. *Words and Idioms Studies in the English Language* / L. P. Smith. -London: Constable, 1948.
9. Povey J. *Phrasal Verbs and How to Use them* / J. Povey. Moscow, 1990.

Сөздүктөр

10. Longman phrasal verbs dictionary. Harlow: Pearson Education Limited, 2000.
11. Macmillan phrasal verbs plus dictionary. 2005 Oxford: Mac. Education 2005.
12. Oxford phrasal verbs dictionary. Oxford. Press, 2001.
13. Английские фразовые глаголы. Англо-русский словарь. Moscow: Russkiy Yazyk Publishers, 1997
14. W. Faulkner, *That Evening Sun*.
15. J. D. Salinger, *De Daumier-Smith's Blue Period*.
16. E. Hemingway, *A Way You'll Never Be*.